

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ

պարսկական գիր. թեկնածու
ՀԱԻ

ՂՐԻՄԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հոդվածը նվիրվում է
արվեստագիտության դոկտոր
Էմմա Կորիմազյանին

1991 թ. վիճաբարգետ պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանի հետ առաջին անգամ այցելեցինք Ղրիմի Ս. Խաչ վանական համալիր: Հիացանք հայկական շինարարական արվեստի փառահեղ ստեղծագործությունը, սակայն ցավով նկատեցինք, որ վանքի բոլոր կառույցները վթարային վիճակում են եւ ծածկված են հողակույտերով:

1992 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի կողմից գործուղվեցինք Ստարիյ Կրիմ՝ պեղումներ եւ մաքրման աշխատանքներ իրականացնելու: Արշավախմբի կազմում 1992-1993 թթ. ընդգրկվեցին Պատմության թանգարանի ավագ գիտաշխատող, հնագետ Նունե Խաչատրյանը, հուշարձանների հետազոտման գիտաարտադրական կենտրոնի աշխատակից Մերուժան Պետրոսյանը, 1994 թ.՝ նկարչուհի Լիլիթ Խանադյանը, Ն. Կոտեղկովան (Սանկտ-Պետերբուրգ), ճարտարապետ Զեմմա Սարգսյանը:

1992-1994 թթ. պեղումներ¹ կատարելու թույլտվություն ենք ստացել Ղրիմի Հանրապետության նախարարների խորհրդի մշակույթի վարչության կողմից: Ֆինանսավորումն իրականացրել են Ղրիմի ճարտարապետության, քաղաքաշինության եւ օգտագործման պետական կոմիտեն եւ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտը:

¹ Հովանավորներ՝ «Մետաքս» կոմբինատի տնօրեն Արտաշես Հովհաննիսյան, ճարտարապետ Արմեն Տոնիկյան, տնտեսագետ Խաչատուր Խաչատրյան, Երուսեղամի հայկական «ՀԵՄ» ամսագրի խմբագիր Ա. Անդրեասյան, Ղրիմի հայ համայնքի նախագահ Ա. Դանիելյան, քաղաքագլուխ Ա. Պանին, Ստարիյ Կրիմ քաղաքի հայ համայնքի նախագահ Վալտեր Հարությունյան, Թեոդոսիայի հայոց հոգեւոր հովիվ Տեր Երեմիա քահանա:

Ղրիմի Ս. Խաչ վանական համալիրի շինությունները տարբեր ժամանակահատվածներում են կառուցվել: Հնագույնը Ս. Խաչ եկեղեցին է, այն խաչաձև հատակգծով գմբեթավոր շինություն է (13.2 x 7.7 քառ. մ): Սրբատաշ սալաքարերով տանիքը հենված է 4 կամարների վրա: Եկեղեցին կառուցվել է տեղական բաց մոխրագույն բազալտ քարից. հորինվածքով որոշ չափով առնչվում է հայկական ճարտարապետության մեջ հայտնի գմբեթավոր բազիլիկաներին (Ս. Գայանե, Մրեն) կամ առանձին մույթերով կառուցված տաճարների ձևերին (Տաթև): Եկեղեցու գմբեթավոր կամարները հենվում են առանձին կանգնած մույթերի, արեւմտյան մասում՝ ավանդատների համապատասխան պատերի վրա: Ի տարբերություն ԺԳ. դարի ավանդատների կառուցման սկզբունքի՝ Ս. Նշան եկեղեցում վերջիններս վերացվել են միացվել են եկեղեցու ընդհանուր տարածքին: Բաց ավանդատներով հուշարձանների ձևերը Ղրիմի եւ Լվովի հայկական գաղութների ճարտարապետական դպրոցների յուրահատուկ ոճն է: Եկեղեցու գմբեթը ներսից շարված է մանր, կոպիտ տաշված քարերով, եղել է սվաղված: Վերջինիս փականի խոշոր քարի վրա պահպանվել է «Աստծո գառ» բարձրաքանդակը՝ կճղակի մեջ դրոշակ, գլուխը շրջած կողմ: Նույնը քանդակված է եկեղեցու արեւմտյան չքամուտքի վերնամասում: Համանման պատկեր կարելի է տեսնել կիլիկյան դրամների վրա (Լեւոն Բ.՝ 1198-1219 թթ., Հեթում Ա.՝ 1226-1270 թթ.)²:

Տաճարի թմբուկի քիվերին մեսրոպատառ ծաղկազարդով փորագրված է հափածո՝ նվիրված Հովհաննես Կրոնավորին (1358 թ.):

Եկեղեցուն կից գավիթն է, որը թաղակապ, ուղղանկյուն հատակագծով սրահ է (10.9x8.86): Ծածկը նստած է հենապատի եւ քարե սյուների վրա: Վանական համալիրի մասն է երկու սրահներից բաղկացած սեղանատունը, որն իր սյունազարդ հորինվածքով նման է գավիթի ճարտարապետական ոճին: Սեղանատանը կից է մեկ այլ շինություն, որը գտնվում է գլխավոր մուտքից դեպի եկեղեցի տանող փակ միջանցքի արեւմտյան կողմում: Գավիթի հարավարեւմտյան հատվածում 1694 թ. կառուցվել է մենաստան՝ 16 խցերով. այն առանձին բակով եւ բարձր պարիսպով ամփոփված է հուշարձանախմբի մեջ: Գավիթի տանիքի արեւմտյան կողմում գտնվող քարե աստիճանները տանում են դեպի զանգակատուն, որն ունի գլանաձև, կամարակապ տանիք: Հետագայում այն վերակառուցվել է իբրեւ ծառայողական տարածք³: Չնայած աշտարականման այս շի-

² Յու. Թամանյան, Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքը, «Էջմիածին», Է.-Ը., 1969, էջ 59-64:

³ Стен А. Якобсон, Ю. Таманян, Армянская архитектура в Крыму, Ереван, 1992, էջ 17.

նուլթյունը չի ներդաշնակում եկեղեցական կառույցների հետ, սակայն քարե բարձր պարիսպը, բարձր զանգակատունը, հրակնատ պատուհանները վանքին պաշտպանական տեսք են հաղորդում: Վանքի բակից աստիճանները տանում են դեպի սեղանատան 3-րդ հարկ, որտեղ ժԹ. դ. կառուցվել է պատշգամբով մեծ շինուլթյուն: Վերահարկի արեւմտյան մասում վանականների սենյակներն են⁴: Նույն աստիճանի տակ մնացել է մի հին ջրավազան, որը 1836 թ. վերանորոգվել է, սակայն աղբյուրն այսօր չի գործում: Փակ շինուլթյուններից դուրս՝ դեպի հարավ-արեւմուտք, կանգնած է հյուրատունը, որը կառուցել է Եղիշե վարդապետ Մուրադյանը 1906 թվականին: Այս իրադարձությունն արձանագրվել է իտալիկ վարդապետ Դադյանին ուղղված նրա նամակում⁵. «Եղբայր Խաչիկ... չնայած վանքի աղքատությանը եւ պարտքին՝ գալուս պես ձեռնարկեցի նոր շինուլթյուն՝ ութ մեծ սենյակներից բաղկացած, եւ այսօր արդեն ծածկեցի: Մնացել է թիթեղյա տանիքը եւ առաստաղը...»⁶:

Ս. Խաչ վանքի շինուլթյունները բազմիցս վերակառուցվել եւ վերականգնվել են: 1976-1980 թթ. շինուլթյունների հետազոտմանը ձեռնամուխ են եղել նաեւ Ղրիմի հնագետները: Նրանք ուսումնասիրություններ եւ պեղումներ են կատարել վանքի տարածքում: Հայտնաբերված նյութի հիման վրա արվել են գիտական ուշադրավ եզրահանգումներ⁷: Այս աշխատանքները մեր կողմից շարունակվել են 1992-1994 թվականներին: Վանքի մուտքի շրջակայքում, հողակույտերն ստուգելու եւ հեռացնելու հետ մեկտեղ, 1993 թ. իրականացրել ենք նաեւ պեղումներ մենաստանի վանախցերում ու բակում, գավիթի հարավային պատի ողջ երկայնքով, որի հիմքը լրիվ քանդված՝ պատը ճեղքված եւ օդում կախված էր: Պեղումները ցույց տվեցին, որ գավիթի պատի հիմքը խորը չի եղել. պարզապես 20 սմ խորությունը, անմիջապես կավե բնահողի վրա դրվել են խոշոր, անկանոն գետաքարեր, որոնք եւ ծառայել են իբրեւ հիմնապատ: Շինուլթյան ներսի սրբատաշ եւ արտաքին պատերի անկանոն շարվածքի միջեւ

Հ. Մինասյ Բժշկեանց, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, 1830-ՌՄՀԹ., էջ 325:

⁴ Տե՛ս «Ղրիմի Սուրբ Խաչի վանք», աշխատ.՝ Խորէն ծ. վրդ. Ստեփանէ, Ս.Պետերբուրգ, 1891, էջ 9:

⁵ Տե՛ս «Центральный Государственный архив Арм ССР» (ՀՀՊԿՊԱ – ֆ. 319, ց. 1):

⁶ Եղիշե ծ. վրդ. Մուրադյանի նամակը՝ ուղղված Խաչիկ վարդապետ Դադյանին՝ Ս. Խաչ վանքում կատարած նորոգությունների մասին, 11/9-1906, 22/11-1907, ընդհանուր բաժին, գործ 261:

⁷ Տե՛ս **О. Домбровский, В. Сидоренко**, Солхат и Сурб-Хач, Симферополь, 1978, էջ 69-108:

ընկած 86 սմ տարածությունը լցված էր կավե շաղախով (գետնին դրված էին նաեւ կավե մեծ զանգվածներ): Այս հանգամանքը բացատրվում է այսպես. «Քանի որ կավի կարծրությունը տարբեր է քարից, ապա եւ քարի փոխարեն օգտագործվել է կավը, որը փոքրացրել է քարի զանգվածի կոշտությունը եւ երկրաշարժի դեպքում կատարել սեյսմիկ ալիքները կլանողի՝ մարիչի դեր»⁸: Վերջինս շինարարական կարեւոր հանգամանք է, որը դուրս չի մնացել հայ վարպետների ուշադրությունից:

Հաշվի առնելով գավիթի վթարային վիճակը՝ հնագիտական արշավախմբի նախաձեռնությունը որոշվեց վերաշարել դրա հարավային, նաեւ հյուսիսային պատերը: Այդ աշխատանքներն իրականացնելու համար 1993 թ. հունիսի 15-ին հնարավոր եղավ ստանալ Ղրիմի Հանրապետության նախարարների խորհրդի ճարտարապետության եւ քաղաքաշինության գլխավոր վարչության թույլտվությունը:

Ամբողջ աշխատանքը իրականացվել է պատերի նախնական վիճակը նույնությունը վերականգնելու մտահոգությամբ՝ առանց ամրան գործածելու: Այդ ընթացքում օգտագործվել են նույն շինության՝ չրջապատից հավաքված քարերը, քիվերը եւ ճարտարապետական այլ մանրամասներ: Տեղում իր խորհուրդներով մեզ աջակցել է Ստարիյ Կրիմ քաղաքի բնակիչ, շինարար-վարպետ Գ. Շագանովը. նա շինարարներին արգելեց միջնադարյան պատի շարվածքի մեջ ամրան օգտագործել: 1993 թ. շինարարական աշխատանքները շահեկան եղան նաեւ շնորհիվ հայ վարպետներ Ռաֆիկ եւ Ռուբեն Հայրապետյան եղբայրների ու նրանց ընտանիքի մյուս անդամների: Մաքրման եւ պեղման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են երկհարկանի վանախցերի պատշգամբը պահող փայտե սյուների քարե խարխուլները եւ ճարտարապետական արժեք ներկայացնող այլ օրինակներ (թվով 50 կտոր): Նշենք, որ մենաստանի բակում պեղումներով բացվել է ջրատար խողովակների ամբողջական համակարգ:

1993 թ. ձեռնարկվել է նաեւ եկեղեցու գմբեթի վերանորոգումը: Տարիներ առաջ կատարված վերականգնման աշխատանքների ժամանակ գմբեթը ծածկվել էր բետոնե հաստ շերտով, որը քայքայվել եւ թափվել էր: Անմխիթար վիճակում էին շինությունների տանիքները: Անձրեւաջրերը նաեւ ներքուստ էին քայքայել պատերը: Հնագիտական արշավախմբի նախաձեռնությամբ գմբեթի քայքայված բետոնե ծածկը հանվել եւ փոխարինվել է հարդախառն կավի հաստ շերտով, ապա ծածկվել

⁸ Վ. Իսրայելյան, Դ. Չոբանյան, Հայաստանի պատմական կառույցներում օգտագործված շինանյութերը եւ նրանց ուսումնասիրման մեթոդները, Երևան, 2001, էջ 3-8:

կղմինդրով: Կորագիծ կղմինդրածածկ թմբուկի այս ձևը հարազատ է հայկական ավանդական ճարտարապետական ոճին. ոչ բարձր գմբեթը շինարարական տեսակետից թեթեւ է, ամուր եւ չի ծանրաբեռնում շինուկթյան վթարային պատերն ու քայքայված գմբեթը: Գմբեթի վերանորոգումից հետո տեղադրվեց երկաթե խաչ, որը նվեր ստացանք Ստարիյ Կրիմ քաղաքի «Море» գործարանի տնօրենի եւ աշխատակիցների կողմից:

2008 թ. այդ ծածկը փոխարինվել է մեկ ուրիշով, որը, ճարտարապետական առումով, կղմինդրով չէր կարելի ծածկել: 1993 թ. վերականգնված գմբեթը թերեւս առավել համապատասխան է տվյալ հուշարձանի իրական կառուցվածքին: Գմբեթի վրա բաց վիճակում նկատվող քիվը հուշում է, որ ծածկը ի սկզբանե կղմինդրից է շարված եղել, ինչը հաստատում 1885 թ. արխիվային լուսանկարը: Այժմյան գմբեթի սլացիկ վեղարը ոչ թե պետք է կղմինդրածածկ լիներ, այլ շարվեր ծածկասալերով (տանիքների հետ միասին)⁹:

Հնագիտական աշխատանքների հաջորդ փուլը վանքի արեւմտյան կողմում առանձին կանգնած սեղանատունն էր՝ երկու սրահներով: Վերջիններս ծավալատարածական լուծումներով մեծ դեր են ունեցել: Դրանք Թ.-ԺԳ. դդ. կառուցվել են եկեղեցական շինուկթյուններից առանձին՝ բանուկ ճանապարհների վրա¹⁰:

Սեղանատան առաջին սրահը (6.82 մ x 7.90 մ) մի կողմում ուներ բուրրաձեւ աղյուսաշար, մյուս կողմում՝ քարե ծածկ: Այն հենված էր թաղակապ կամարների եւ խոշոր սյան վրա: Սյունը տարօրինակ կերպով տեղադրված էր ոչ թե կառույցի կենտրոնում, այլ մի փոքր հարավ: Նման չեղումը մշտապես մասնագետների կողմից կապվել է ճակատամուտքի տեղադրության հետ¹¹: Այս սրահում մաքրման եւ պեղման արդյունքում բացվել է շինարարական երեք հորիզոն՝ 40-50 սմ հաջորդականուկթյամբ՝ յուրաքանչյուրը խճաքարե մակերեսով առանձնացված: Մուտքի առջեւ բացվել են անկանոն քարերով շարված չորս աստիճաններ, որոնք պատկանել են շինուկթյան մշակութային վերջին շերտին: Յավոք սեղանատան

⁹ Ս. Խաչ վանքի հետ կապված ճարտարապետական եւ շինարարական խնդիրները քննարկել ենք ճարտարապետներ՝ Հայկական հուշարձանների վերանորոգողների ասոցիացիայի նախագահ Գագիկ Սողոմոնյանի եւ փոխնախագահ Ստեփան Նալբանդյանի հետ, որի համար հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

¹⁰ Տե՛ս Օ. Халпахчян, Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971, էջ 155-182:

¹¹ Տե՛ս А. Якобсон, Ю. Таманян, նշվ. աշխ., էջ 13:

վերանորոգման ժամանակ վերջիններս փոխարինվել են այլ տիպի աստիճաններով:

Տեղում 1.20 մ-ից բարձր հողաշերտը մաքրելուց հետո բացվեց սրահի նախնական հատակը, որի վրա պահպանվել էին մի քանի սալաքարեր: Այրված մոխրի բարակ շերտը վկայեց տեղում հրդեհի մասին: Բացվեց նաեւ սրբատաշ քարերով շարված կամարները պահող սյուներ, որն ամբողջությամբ թաղված էր հողակույտի մեջ: Պեղումները պարզեցին, որ այն ոչ թե մեկ, այլ երկու սյուների միացություն է, քանի որ նախնական սյունը կանոնավոր շարվածքով էր՝ շրջապատված քանդակազարդ քիվով, մյուսը՝ անկանոն՝ օգտագործված երկրորդական քարերով: Երկուսը միասին իբրեւ մեկ սյուն ներկայացնելու նպատակով այն ինչ-որ ժամանակ ամբողջությամբ ծածկվել է սվաղով: Թերեւս նույն ժամանակ էլ (1751 թ. կամ ավելի ուշ) սրահի մի կողմի թաղի փլված ծածկի քարե շարվածքը փոխարինվել է աղյուսաշարով: Կառուցողական հատուկ նպատակով կամարներից երկուսը տեղափոխվել եւ հարմարեցվել են հարավից-հյուսիս ուղղությամբ, որի պատճառով հանվել է հին հատվածը: Շինութային հատակի արհեստական բարձրացումը, կամարներին չհասնող որմնասյան մասերը, հրդեհի հետքերը նկատել են հնագետները¹², սակայն սյունը, որն ամբողջությամբ թաղված է եղել հողի մեջ, պեղումներով չի բացվել, որի պատճառով նրանք եւ մյուս ուսումնասիրողները տարբեր մեկնաբանություններ են ունեցել սեղանատան ճարտարապետական կառուցվածքի վերաբերյալ՝ թվագրելով այն ԺԷ.-ԺԸ. դարերով¹³: Հանգույցը լուծվեց, երբ գտանք առաջին սրահի երրորդ շերտի մեջ նախնական կամարը պահող չորրորդ սյան հիմքի տեղը, որը համապատասխանեց նախնական սրահի արեւմտյան պատի վրա պահպանված որմնասյան ելուստին:

Սեղանատան մյուս սրահը ուղղանկյուն դահլիճ է (8.93x9.07), որի հյուսիսային պատի մեջ կամարակապ որմնախորշերով առանձնացվել են կրակարանն ու վանքի կարիքներին ծառայող մեծ, խորը վառարան-հնոցը: Վերջիններս առանձին կառույցներ են եւ բոլորովին չեն խախտել ուղղանկյուն, սյունազարդ քարե ծածկ կրող դահլիճի առանձնահատուկ ոճը: Սեղանատան երկու սրահները, տարբեր ժամանակներում վերանոր-

¹² Տե՛ս Օ. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 84-85:

¹³ Տե՛ս Ա. Якобсон, Армянская средневековая архитектура в Крыму, Византийский временник, т. VIII, Москва, 1956, էջ 174. Օ. Халпахчьян, Архитектурный ансамбль Сурб Хач в Крыму, Журнал крымского армянского общества «Сурб Хач», Симферополь, 1996, N 2, էջ 13:

րոգման հետեւանքով, կրել են ուշ ճարտարապետութեան առանձնակի տարրեր:

Մեր կողմից կատարված պեղումների արդյունքում հնարավոր եղավ առաջին անգամ պարզել, որ սեղանատունը նախնական ձեւով եղել է ուղղանկյուն մեծ սրահ. վերջինիս ծածկը հենված է եղել կենտրոնական առանցքով տեղադրված սյուների վրա: Նախնական ծածկի կամարները պահող չորս բարձր սյուները տեղադրվել են մեկ գծի վրա, ինչը հաստատվեց պեղումներով¹⁴: Կարող ենք փաստել, որ սեղանատան ճարտարապետական նախնական հորինվածքը լիովին համապատասխանում է ԺԳ.-ԺԴ. դդ. կառուցված նմանատիպ շինություններին:

Ճարտարապետ Օ. Խալիֆախյանը, չնայած ընդունում է Ս. Խաչ վանքի սեղանատան՝ ԺԳ.-ԺԴ. դդ. բնորոշ ճարտարապետական հորինվածքը, սակայն իր տեսակետը հաստատում է մեկ այլ աղբյուրով, որն ընդհանրապես չի վերաբերում Ս. Խաչ վանքին¹⁵: Այսպես՝ վանքի միաբաններից Հակոբն իր հիշատակարանում գրում է. «Միաբանություն համար 1377 թ. շինեցի «գսեղանատունս եւ գտօրմիթորս», իսկ 1360 թ. «...շինել էի զեկեղեցիս ի պատիւ սուրբ Նիկողայոսի սքանչելագործ հայրապետին»¹⁶:

Նշենք, որ Հակոբը հայ կաթողիկ էր, եւ խոսքը ոչ թե վանքին է վերաբերում, այլ՝ Ս. Խաչ եկեղեցուն, որը ԺԴ. դարակեսերին կառուցվել է Թեոդոսիայում՝ Ս. Նիկողայոս անվամբ:

Պեղումները եւս մեկ անգամ հաստատում են, որ սեղանատունը կառուցվել է ԺԴ. դ. ոչ շատ ուշ:

Այս շրջանին բնորոշ են կամարակապ ծածկերը՝ թամբավոր կամարներով: Հետագա փոփոխությունները վերաբերել են ԺԶ.-ԺԸ. դդ.:

Նշենք, որ տեղում բացահայտվեց շինարարական հետաքրքիր հնարանք: Նկողային հարկը մաքրելիս պարզվեց, որ սեղանատան առաջին սրահի լուսամուտների թեք զոգերից, պատի մեջ թողնված ճեղքի միջոցով լույս է թափանցել նկող՝ անկախ ներքնահարկի հրակնատաձեւ նեղ պատուհաններից:

¹⁴ Տե՛ս Փ. Բաբаян, Э. Корхмазян, Армянские монастыри Сурб Хач и Св. Степаноса близ города Старый Крым, Ереван, 2000, էջ 26-27. Փ. Բաբаян, Э. Корхмазян, Монастырь Сурб Хач как центр армянской культуры в Крыму, Ереван-Симферополь, 2008, էջ 25:

¹⁵ Տե՛ս Օ. Խալпахчян, նշվ. աշխ., էջ 11:

¹⁶ Ս. Սահումյան, Ա. Ենգոյան, Կիմագրական շտկումներ, ԼՀԳ, 1973, թ. 11, էջ 74-75. «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1950, էջ 517. Փ. Բաբаян, Э. Корхмазян, Армянские монастыри Сурб Хач и Св. Степаноса близ города Старый Крым, Ереван, 2000, էջ 27:

Սա պաշտպանական նշանակություն ունեցող շինարարական հայտ-
նի գաղտնիքներից է, որն իրականացվել է միջնադարյան եկեղեցիների,
բերդերի, աշխարհիկ շինությունների կառուցման ժամանակ: Նմանօրի-
նակ հնարանք է դիտվում Անիի Մայր տաճարում: Վերջինիս արեւելյան
ճակատի որմնախորշի մեջ՝ սուրանկյուն քարի շարվածքում բացված նեղ
ճեղքի միջով լույսը բեմից թափանցել է դեպի ավանդատուն տանող փակ
միջանցք¹⁷:

Նշենք, որ հայ վարպետները տիրապետել են ոչ միայն շինարարա-
կան ազգային ավանդույթներին, այլ նաեւ տեղյակ են եղել ժամանակի
կառուցողական արվեստի տարատեսակ նորամուծություններին: Հարկ
եղած դեպքում դրանք համադրվել կամ կցվել են սկզբնական ճարտարա-
պետական կերպարին (թեկուզ մի փոքր աղավաղելու գիտակցությամբ):

Առաջին սեղանատան 16 մ երկարություն եւ 2 մ բարձրություն ունե-
ցող նկուղային հարկը լցված էր 1 մ բարձրությամբ՝ գանձագողերի կող-
մից ավերված պատերի քարերով, հողակույտով, աղբով, որը մաքրվել
եւ դուրս է հանվել դույլերով: Բացվել են նկուղի հինգ աստիճանները,
քանդված պատերը վերաշարվել են:

Եկեղեցի տանող փակ միջանցքի հարավային կողմում է գտնվում մի
շինություն, որը պայմանականորեն կոչել ենք «տնտեսական սենյակ»:
Շինության տանիքը քանդված էր, պատերը՝ խիստ վթարային: Վերա-
կանգնման աշխատանքներ սկսելու նպատակով հարկ եղավ հեռաց-
նել հատակին կուտակված շինարարական աղբի հաստ շերտը: 1992 թ.
այն իրագործվել էր կիսով չափ, իսկ 1993-ին շերտ առ շերտ մաքրվեց
65 սմ բարձրությամբ հողակույտը, որի մեջ առկա էին տանիքի ծածկի
կղմինդրների կտորներ: Միայն 1 մ բարձրությամբ հողի շերտը հեռաց-
նելուց հետո հնարավոր եղավ բացել շինարարական երկրորդ հատակը,
որը ժամանակին ծածկված էր եղել սալաքարերով: Կենտրոնից մի փոքր
հարավ՝ հատակի քարերի մեջ, հայտնաբերվեց ութանկյուն կողերով սյան
քարե խարխուլ: Վերջինս դրված էր սալաքարե պատվանդանի վրա՝ բաց-
ված հատակից 40 սմ խորությամբ: Պատվանդանի հարեւանությունը
բացվեց ջրատար խողովակների ամբողջական համակարգ: Պեղումներով
փորձեցինք գտնել ջրահամակարգի սկիզբը: Այն ձգվեց սենյակի երկայն-
քով դեպի փակ միջանցք, դեպի եկեղեցու բակի ջրավազան աղբյուրի
մոտ, հասավ մինչեւ գավիթ (18 մ երկարությամբ): Այս հատվածում պե-

¹⁷ Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ.1, Երեւան, 1942, էջ 187, նկ. 107:

ղումները դադարեցրինք, քանի որ խողովակաչարի շարունակությունը գտնելու համար հարկավոր էր գավիթի առջևի հարթակը քանդել, ինչը նույն տարածքում կատարվող շինարարական աշխատանքների պատճառով անհնար էր իրականացնել: Բացված սենյակի արեւմտյան պատի շարվածքի մեջ ժամանակին հատուկ տեղադրվել եւ դուրս է հանվել երկարավուն գետաքար, որի վրա ամրացված խողովակից ջուրը թափվել է դուրս: Հարկ եղավ դրսի կողմից եւս պեղումներ իրականացնել. գետնին հայտնաբերվեց մշակված մակերեսով քանդակազարդ քարե գուռ: Եկեղեցու բակով, թաքնված խողովակների միջով ջուրը հոսել է դեպի սենյակ, նման խողովակաչարի միջով պատից դուրս է բերվել, աղբյուրի պես հոսել է քանդակազարդ քարի վրա բացված կլորավուն խոր անցքի մեջ, այնուհետեւ հողի մեջ թաքցված կավե փակ խողովակներով, ճանապարհի վրայով հոսել դեպի այգի: Շինությունն արտաքին պատի տակ հայտնաբերված քանդակազարդ քարը, անկասկած, բաց վիճակում է դրված եղել. հավանաբար եկեղեցի մտնող ուխտավորները աղբյուրի սուրբ ջրով «մաքրվել են», ապա մտել սրբավայր: Ցավալի է, որ այս յուրօրինակ ջրային համակարգը շինարարությունից հետո ոչ միայն տեսանելի չէ այցելուների համար, այլեւ եկեղեցու բակով ձգվող խողովակները հեռացվել են տեղում սալահատակ իրականացնելու նպատակով:

Նշենք, որ սեղանատանը կից այս շինությունը տարբեր հեղինակների կողմից անվանվել է «գոմ», «պահակատուն», «տնտեսական սենյակ»¹⁸: Առաջին երկու վարկածները մեզ համար ընդունելի չեն. հավանական ենք համարում, որ այդ շինությունը եղել է «տնտեսական» սենյակ:

Քանի որ պեղումներով բացահայտվել է, որ սեղանատունն ի սկզբանե մեկ ուղղանկյուն սրահ է եղել, ուստի կից սենյակը տրամաբանորեն պետք է խոհանոցի կամ մթերանոցի դեր կատարեր՝ անկախ նկուղային հարկաբաժնից եւ սեղանատան հյուսիսային հատվածում կառուցված վառարան-հնոցից, որը ուշ միջնադարի լրացում է:

1994 թ. տեղում սկսված շինարարությունն պաճառով պեղումներն անավարտ մնացին սեղանատան առաջին սրահում եւ վերջինիս կից «տնտեսական» սենյակում, որի ճարտարապետական նախնական հորինվածքը հնարավոր չեղավ բացահայտել: Պարզ դարձավ միայն, որ մեր կողմից «տնտեսական» անվանված սենյակը կառուցվել է սեղանատան

¹⁸ См. А. Якобсон, Армянская средневековая архитектура в Крыму, Византийский временник, 1956, т. 174: О. Халпахчян, նշվ. աշխ., էջ 15. О. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 79. Ф. Бабаян, Э. Корхмазян, Армянские монастыри Сурб Хач и Св. Степаноса близ города Старый Крым, էջ 24:

հետ նույն հորիզոնական նիշի վրա, նույն ժամանակահատվածում՝ որպես օժանդակ կառույց:

Վանքի մուտքի արձանագրությունն այս շինությունների հետ որեւէ կապ չունի:

Նշյալ շինությունը եթե ի սկզբանե պահակատուն կամ գոմ եղած լիներ, ապա դարերի ընթացքում պետք է ինչ-որ տեղ այդ մասին հիշատակվեր, մինչդեռ Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանի աշխատության մեջ կարդում ենք. «Ս. Խաչ վանքին արթուն պահապանը, որ շինութեան վերի յարկէն մեր եկածը տեսել էր արդէն եւ փութացել էր վար իջնելու, հազիւ թէ մի անգամ դուռը զարկինք, իսկոյն բացաւ, ներս ընդունեց զմեզ եւ վերի յարկին մէջ տեղաւորցուց»¹⁹:

Թերեւս «պահակատան» համար առավել հարմար պետք է եղած լիներ հենց նույն աշտարականման զանգակատունն իր հրակնատիպ պատուհաններով: Նույն միտքն են արտահայտել ժամանակին նաեւ Ղրիմի հնագետները²⁰: Օ. Խալփախջանը, իր գրքում խոսելով աշտարականման անառիկ շինության մասին, գրում է. «...աշտարակ՝ պահակատան նման իր դիրքով»²¹: Օ. Խալփախջանը գրքի մեկ այլ էջում մեր կողմից «տնտեսական» անվանված սենյակը համարում է դռնապանի սենյակ (привратническая), որտեղ 36.0 քառ. մ տարածքում կարող էր տեղավորվել զինված ջոկատ: Այս «привратническая» եզրը, ցավոք, տեղ գտավ Ս. Խաչ վանքին նվիրված հրատարակություններում:

Վանքի շինությունների մուտքերին, պատերին եւ անկյուններում փորագրված են նվիրատվական, շինարարական, վերանորոգման արձանագրություններ, որոնցից նշանակալին 1751 թ. արձանագրությունն է: Այս արձանագրությունները ուշ շրջանի են²²: Առավել վաղ շրջանի մասին պատմում են ոչ թե արձանագրությունները, այլ գավիթի հյուսիսային պատի եւ պարսպի միջեւ ընկած տարածքում տեղադրված վեց փոքր սենյակները, որոնց քարե հիմքերը 1976 թ. բացել էին Ղրիմի հնագետները²³:

¹⁹ Յովհաննէս Տէր-Աբրահամեան, Պատմութիւն Խրիմու, ի Թեոդոսիա, 1865 = ՌՅԺԴ., էջ 151:

²⁰ О. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 79:

²¹ Տե՛ս Օ. Խալփախյան, Архитектурный ансамбль Сурб Хач в Крыму, Журнал крымского армянского общества «Сурб Хач», Симферополь, 1996, N 1, էջ 9, 15:

²² Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Դիվան հայ վիմագրության, VII, Երեւան, 1996, էջ 101-111. Թ. Տարգսյան, М. Петросян, Крым: Монастырь Сурб Хач, Симферополь, 2008, էջ 97-120:

²³ О. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

Մեր կողմից նույն տարածքը նորից մաքրվել, պեղվել է, վերականգնվել են իրար հետ հաղորդակցվող եւ ընդհանուր մոտաք ունեցող սենյակների հիմքերը, որոնք կապվել են եկեղեցու հետ գավիթի հյուսիսային պատի մեջ բացված կամարակապ դռնով: 16 քառ. մ սենյակի հարավային միջնապատի տակ հայտնաբերվել է ԺԴ. դարով թվագրվող պղնձե դրամ (Ոսկե Հորդա-Թոքթամիշ 1376-1395 թթ.), իսկ շինարարական մյուս շերտում՝ 40 սմ ներքեւ՝ ԺԳ. դարով թվագրվող խեցեղեն բեկորներ: Տեղում բացված շինությունները միանշանակ վանախցեր են: Ի դեպ, Հայաստանում առավել փոքր վանախցեր կան, որոնցից մեկը Հառիճավանքի ժայռաբեկորի վրա կառուցված հայտնի քարակերտ խուցն է: Այստեղ ճգնավորը միայն ոտքի վրա կանգնած կարող էր աշխատել:

Վերոնշյալ կառույցները ժամանակակից են գավիթին, քանի որ վերջինիս հյուսիսային պատին մինչ օրս պահպանվել են շինության ծածկի կամարի հետքերը: Գավիթի հյուսիսային պատը, որը եւս վթարային վիճակում էր, մասնակի վերանորոգման ենթարկվեց մեր նախաձեռնությամբ:

Վանքի բակի տարածքում՝ սեղանատան արեւելյան պատի տակ, Ղրիմի հնագետները բացել էին այլ շինությունների հիմքեր, միջնապատեր եւ հյուսիսային պարսպի կողքով հաստահեղույս պատ, որը նրանց կողմից ենթադրվել էր իբրեւ վանքի նախնական պարիսպ: Շինությունների մի մասը հետագայում մնացել է սեղանատան արեւելյան պատի եւ անկյունային շարվածքի տակ: Բակի երկայնքով ձգվող ջրահեռացման առուն, որը դուրս է եկել պարսպի տակով դեպի ձոր, կառուցվել է առավել վաղ շրջանի կառույցի փլատակների վրա: Բակի տարածքում պեղումներով բացված շինությունների մնացորդները Ուկրաինայի հնագետների եւ մեր կողմից ընդունվել են որպես ԺԳ.-ԺԴ. դդ. կառույցներ՝ կապվելով եկեղեցու եւ գավիթի հետ: Այդ ամենը նորից բացել եւ արձանագրել ենք: Եկեղեցու բակում կռտակված հողակույտերը մաքրելուց հետո որոշեցինք նախորդ տարիներին անավարտ մնացած պեղումները շարունակել 1 մ խորությամբ, որտեղ ժամանակին բացվել էին շինության մնացորդներ. սակայն սեղանատունը վերականգնելու եւ բակը սալահատակելու պատճառով հնարավոր չեղավ ամբողջությամբ բացել այդ տարածքը: Հետազոտություն կատարվեց եկեղեցու աստիճանների հյուսիսարեւելյան կողմում բացված հետախուզահորի մեջ, որտեղ հստակ առանձնացվեց շերտագրական մի հորիզոն՝ այրված մոխրի հաստ շերտով: Երեւացող շինության պատի փլվածքի միջից հայտնաբերվեցին խեցեղեն անոթնե-

րի բեկորներ: Նույն տարածքում՝ հողակույտերի մեջ, հայտնաբերվել է նաեւ 1299-1300 թթ. արծաթե դրամ (Թոքթա խան 1290-1312 թթ.):

Ի դեպ, վանքի տարածքում մեր կողմից հայտնաբերված դրամների խմբի համար որպես համեմատական նյութ օգտագործվել է վերը նշյալ «Солхат и Сурб Хач» աշխատության մեջ գետեղված՝ Ստարիյ Կրիմ քաղաքում հատված դրամների հավաքածուի լուսանկարը, որը 2008 թ. վերահրատարակված գրքում ներկայացվել է իբրեւ նույն դրքի հեղինակների կողմից Ս. Խաչ վանքում հայտնաբերված²⁴:

Մի կողմ թողնելով այս թյուրիմացությունը՝ նշենք, որ սույն համեմատական նյութի միջոցով հաստատվեց, որ Ստարիյ Կրիմ քաղաքում հատված դրամների վաղ օրինակներն ընդգրկել են 1290-1312 թվականները: Այս ցուցակում է նաեւ Ս. Խաչ վանքի տարածքում հայտնաբերված արծաթե միակ դրամը, որը, բնականաբար, չըջանառվել է Ստարիյ Կրիմ քաղաքում, այնտեղից եւ հայտնվել է Ս. Խաչ վանքում՝ 1300-1312 թվականներին: Նույն տարածքում են հայտնաբերվել նաեւ ԺԳ.-ԺԴ. դդ. հնագիտական այն նյութերը, որոնք վկայում են տեղում մարդկային գործունեության մասին:

Վանքի արեւմտյան կողմում՝ այգի տանող երկրորդ դարավանդի շրջակայքում կատարած հետախուզական պեղումների ընթացքում բացվել է 5 մ քարե հիմնապատ, օջախատիպ ոչ խորը շինություն: Անկանոն պատերի ներսում հայտնաբերված նյութի մեջ առաձնանում են ԺԳ.-ԺԴ. դդ. ջնարակված անոթների բեկորները: Պեղման տարածքը անավարտ է մնացել, մեր կողմից ծածկվել է հողով:

Հետազոտություն է կատարվել եկեղեցի տանող ճանապարհի մի հատվածում, բացվել է սպիտակ ավազաքարերով շարված շինության սալահատակ, ծածկի սյան քարե խարիսխ, պատերի հիմքերի մնացորդներ, ջրատար խողովակներ, ծածկի կղմինդրի, խոհանոցային կավանոթների բեկորներ: Տեղում նկատվում են վերակառուցման հետքեր: Այս շինությունն առաջացել է 1784 թ. արխիվային փաստաթուղթ (ГА КО фонд Н535, док 2495): Նյութի նախնական քննությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վանքի ճանապարհին տեղադրված սույն շինությունը թերեւս իջեւանատուն կամ պահակատուն պետք է եղած լիներ: Հետագայում՝ 1889 թ., Խորեն Ստեփաննե վարդապետը բարերարների օգնությամբ

²⁴ Стѣн Ф. Бабаян, Э. Корхмазян, Монастырь Сурб Хач как центр армянской культуры в Крыму, Ереван-Симферополь, 2008, էջ 35. О. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 24:

վերանորոգում է վանքի ճանապարհը եւ տաճարի գավիթի աջակողմյան պատի մեջ՝ մարմարե քարի վրա, թողնում ճանապարհի շինարարության մասին արձանագրություն: Հին կառույցների առկայության մասին, սակայն, ոչ մի խոսք չկա²⁵:

Ս. Խաչ վանքի տարածքում կատարված աշխատանքների ընթացքում չնայած շերտագրական հորիզոններ չեն բացահայտվել, սակայն հայտնաբերված ամենօրյա գործածության կավե կարասների, թասերի, կճուճների, քրեղանների ամբողջական եւ թերի բեկորների մեջ առանձին խումբ են կազմում ԺԳ.-ԺԴ. դդ. թվագրվող անգործազարդ ջնարակված անոթները: Վերջիններս իրականացված են փորագրության հնարանքով՝ դեղին եւ կանաչ գույների համադրությամբ, հարդարված են բուսական եւ երկրաչափական զարդանախշերով:

ԺԳ.-ԺԴ. դդ. նկարազարդված զրիմյան խեցեղենը Ա. Լ. Յակոբսոնի, Ն. Մ. Բուլատովի եւ շատերի կողմից քննարկվել է բյուզանդական, անդրկովկասյան, առաջավորասիական, հատկապես հայաստանյան՝ Թ.-ԺԳ. դդ. խեցեղենի համատեքստում²⁶: Եզակի են հայատառ փորագիր արձանագրությամբ թասերի բեկորները: Ի դեպ, այսօր վիմագրագետները հնագիտական իրերի վրայի արձանագրությունները թվագրում են վերջիններիս պատրաստման տեխնոլոգիական հատկանիշների հիման վրա²⁷:

Պեղումներով հայտնաբերվել է նաեւ անոթների, սրվակների, լուսամուտների թերթավոր ապակիների, ապարանջանների օրինակներ, չլաքի կտորներ եւ կավանոթների խոտան բեկորներ, որոնց առկայությունը հաստատում է վանքի՝ սեփական տնտեսություն ունենալու փաստը: Վանքում են արտադրվել նաեւ կարմիր փայլաներկված ծխամորճերը, որոնք կրում են ընդհանուր նմանություն իրար չկրկնող դրոշմազարդեր: Ծխա-

²⁵ Խորէն Ծ. Վրդ. Ստեփանէ, նշվ. աշխ., էջ 26:

²⁶ Shtu A. Kalantaryan, G. Karakhanyan, H. Melkonyan, N. Petrosyan, N. Hakobyan, F. Babayan, A. Zhamkochyan, K. Nawasardyan, A. Hayrapetyan, Armenian in The Cultural Context Of East And West, Ceramics and Glass(4th-14th centuries), Pl. XX-XXI. А. Якобсон, МИА 17, Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.), М.-Л., 1950, шл. XX-XXV. И. Тесленко, Производство поливной керамики в крепости Алустан (Крым), Э. Кравченко, Средневековая поливная керамика Среднего Подонцовья - Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв., Киев, 2005, էջ 341-342, 423-425: Н. Булатов, Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов - Средневековые памятники Поволжья, Москва, 1976, էջ 79-81, шл. 2, էջ 101:

²⁷ Shtu Ф. Бабаян, Э. Корхмазян, Монастырь Сурб Хач как центр..., էջ 32:

մորճերի թվագրումը թյուր են իրարամերժ է²⁸: Համեմատական նյութի հիման վրա ծխամորճերը թվագրվում են ժՁ.-ժԸ. դարերով: Ս. Խաչ վանքում հայտնաբերված ծխամորճերից մեկի վրա կարդում ենք (արաբատառ օսմաներեն գրով) «Կուլի» թուրքական անունը, որը պարսիկները գործածել են ժՁ.-ժԷ. դարերում:

Վանքի տարածքում հայտնաբերվել են ներմուծված հախճապակյա անոթների բեկորներ, որոնք մեր կողմից թվագրվել են ժԳ.-ժԷ. դդ., սակայն դրանք ժՁ.-ժԸ. դարերի են²⁹:

Ս. Խաչ վանքի ողջ տարածքով՝ սարերի վրայով, անտառների միջով անցնում է ջրատար խողովակների համակարգ, որի թաքնված ակունքները դժվար է գտնել: Ինչպես Ս. Խաչում, այնպես էլ Ղրիմում եւ Հայաստանում լավ թրծած, միջնադարյան կավե ջրատար խողովակները տեղադրվել են փակ առուների մեջ ու տեսանելի չեն եղել:

Նշենք, որ Ս. Խաչ եկեղեցու թմբուկի արձանագրությունն առաջինը կարդացել է Մ. Բժշկյանը՝ թվագրելով 1338 թ.³⁰:

ՓԱՌԱԾ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ՝ ԵՐԿՐԻ ԴՐԱԽՏ ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏԻՆ.

ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐՆ ԵՐԿՆԻՅ ՎԵՐԻՆ ԵՒ ԵՌԱՆՁՆԵԱՆՆ ԿԱՅԱՆԻՆ.
Ի ԾՆՆԴԵ ՄԱՐՄԵՆՈՎ ՓՐԿՁԻՆ ՅԵՐԵՔ ՀԱՐԻԻՐ ԵՒ ՀԱՁԱՐԻՆ,
ՅՈՒԹ ԵՒ ՀԻՍՈՒՆ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻՆ, (1358) ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐ ՆՇԱՆԻՆ,

ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ՅՈՒՐ ԾԱՌԱՅԻՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ
ԿՐԱԻՆԱՎՈՐԻՆ,

ԵՒ ՀԱՐԱՁԱՏ ԵՂԲԱՐՅ ՆՈՐԻՆ, ԵՒ ԸՍՏ ՈԳԻՈՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲՆԱԻՆ:

Հայերեն եւ ռուսերեն հետազա հրատարակություններում շրջանառվել է նշյալ թվականը՝ մինչեւ Ի. դ. 70-ական թվականները: Տարիներ անց վաստակաշատ գիտնական Ասատուր Մնացականյանի կողմից վե-

²⁸ Տե՛ս Օ. Исмизаде, Крепостное сооружение в Бакинской бухте, «Советская архелогия», Москва, 1966, № 1. **Е. Джандиери**, Ахалкалаки (Джавахский) в позднефеодальную эпоху (археологические памятники феодальной Грузии), Тбилиси, 1974, էջ 60. **М. Рабинович**, Гончарная слобода в Москве в XVI-XVIII вв, МИА, т. 7, М.-Л., 1947, էջ 55-57. **Ս. Եսայան**, Հնագիտական իրերի կատալոգ, Երևան, 1964, էջ 34:

²⁹ Տե՛ս **А. Байбуртский, А. Тимиргазин**, Армянские древности горных массивов Святого Креста и Мачук в Восточном Крыму, Симферополь, 2008, էջ 151:

³⁰ **Հ. Մինասյան Բժշկեանց**, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830-ՌՄՀԹ., էջ 324-327 :

րաթվագրվել է 1358 թ. («Գրական թերթ», 15 նոյեմբեր, 1968 թ.), որն ընդունվել է վիմագրագետ Գ. Գրիգորյանի եւ մյուս հեղինակների կողմից: Սույն արձանագրությունը ժամանակին ռուսերեն է թարգմանել Քուչուկ Հովհաննիսյանը՝ նշելով 1338 թվական: Էմմա Կոխմազյանը ռուսերեն թարգմանության մեջ ուղղել է թվականը՝ նշելով 1358 թ., կատարել է մեկ այլ ճշգրտում, այն է՝ 1358 թ. ոչ թե շինարարության սկիզբն է, այլ՝ շինարարության ավարտը:

Ուրեմն՝ 1358 թ. թմբուկի վերակառուցումն ավարտված է եղել: Քանի որ արձանագիր թմբուկը ամբողջությամբ կառուցվել է սրբատաշ, իսկ եկեղեցու մնացյալ շարվածքը՝ անմշակ քարերով, ուստի ուսումնասիրողները ճարտարապետաշինարարական ոճի առանձնահատկությունների հիման վրա եզրահանգումներ են արել թմբուկի հետագա վերակառուցման վերաբերյալ: Խորեն վարդապետ Ստեփանեն գրել է. «...տաճարի գմբեթը եւս կարծես յետոյ շինուած լինի, որովհետեւ համեմատ չէ տաճարի սկզբնական ձեւին»³¹: 1890 թ. վանքը նորոգելիս նա չի կարողացել վերանորոգել գմբեթը եւ գրել է. «...չատ ցանկալի է գմբեթին հնագոյն հայկական ձեւ տալ»:

Ի նկատի ունենալով ԺԲ.-ԺԳ. դդ. հայկական եկեղեցաշինության ոճական առանձնահատկությունները՝ Ա. Յակոբսոնն իրավացիորեն նկատում է, որ Ս. Նշան եկեղեցու թմբուկը վերակառուցվել է հետագայում, ինչպես վանքի մյուս բոլոր շինությունները³²:

Թմբուկի եւ գմբեթի առավել ուշ վերակառուցման մասին են խոսում նաեւ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի հնագետները (Սիդորենկո, Դամբրովսկի)³³: Նման ենթադրությունը հաստատվում է նաեւ 1694 թ. Հակոբ Կաֆայեցու կողմից Հովհաննես կրոնավորին ձեռնած չափածոյում, որտեղ նկարագրվում է վերջինիս ջանքերով իրականացված շինարարական աշխատանքը:

1368 թ. Ստեփանոս (Նատերի որդի) գրիչը Ս. Նշան եկեղեցու մասին վկայում է. «...կանգնեաց ի վանս իւր եւ տաճար երկնանման գեղապաճոյճ, կամարաձեւ, գմբեթայարկ, սրբագործ վիմաւք, ոսկեզաւծ գեղազանութեամբ, տեղի անտանելոյն եւ ի հանգիստ անախտ կամացն Աստուծոյ եւ զենարան գառինն անմահի, անուանելով զնա սուրբ Նշան...»³⁴:

³¹ Խորեն Ժ. Վրդ. Ստեփանէ, նշվ. աշխ., էջ 12, 17:

³² Стен А. Якобсон, Армянская средневековая архитектура в Крыму, Византийский временник, т. VIII, Москва, 1956, էջ 179:

³³ О. Домбровский, В. Сидоренко, նշվ. աշխ., էջ 108:

³⁴ «ԺԴ. դարի... հիշատակարաններ», էջ 485-486:

Նատերի մյուս որդի Ավետիքը 1348 թ. ձեռագիր հիշատակարանում վկայում է Սուրխաթ քաղաքի եւ Ս. Խաչ վանքի մասին³⁵:

1348 թ. այս ձեռագիր հիշատակարանը մեկ անգամ եւս հաստատում է, որ 1358 թ. վանքն արդեն կանգուն է եղել եւ գործել է: Իսկ եթե այդպես է, ապա ե՞րբ է կառուցվել Ս. Խաչ վանքը:

Ս. Խաչ վանքի կառուցման թվագրման համար հետաքրքիր է Գաբրիել արքեպիսկոպոսի գտած արձանագրությունը. «Բարեխաւս է սուրբ նշանքս ճերմակ Խաջիկ պապաքին եւ ծնողաց Շահիպի փաշա խթ եւ զւկց թվ 24. (1311 թ.)»: Նույն այս արձանագրությունը հիշատակվում է նաեւ 1511 թվականով: Չպահպանված մարմարե խաչքարը գրավել է Ղրիմի պատմությամբ զբաղվող հնագետների ուշադրությունը: Վերջինս որքան էլ գրավիչ է, սակայն չի կարող հանդես գալ որպես գիտական փաստ, քանի որ, ինչպես Պետրոս Թումանյանն է գրում, «...ն՛չ Խորէն եպիսկոպոս Սյրեփանէն եւ ո՛չ էլ պ. Սուրխաթեանը չեն գրել եւ յիշել իրենց գրուածքներում Ս. Խաչ վանքի արձանագրութիւնների մասին գրելիս: Երեւի ժամանակի ընթացքում եղծուել է այդ թանկագին յիշարկարանը...»³⁶:

Ճարտարապետ Օ. Խալփախյանը, հիմք ընդունելով կորուսյալ արձանագրության 1311 թվականը, յուրօրինակ մեկնաբանությամբ եզրեր է փնտրում Ս. Խաչ եւ Ս. Ստեփանոս վանքերի հիմնադրման թվագրության առնչությամբ³⁷:

Ս. Խաչ վանքի թվագրման համար կարեւոր է 1856 թ. այստեղ այցելած Գ. Սպասկու կարծիքը: Նա, տեղի հայերի հաղորդած տեղեկությունների հիմամբ, վանքի հիմնադրումը թվագրում է 1283-ով³⁸: Սույն թվականը չնայած չի հաստատվել գրավոր մեկ այլ տեղեկությամբ, սակայն ինչ-որ ներքին համոզմամբ կրկնվել է Ս. Խաչ վանքին առնչվող բոլոր հրատարակություններում: Այդ թվականը հավանական է համարվել: Օրինակ՝ Ժ. Դ. 80-ական թվականներին Ֆ. Բրունը, անդրադառնալով հարցին առնչվող սկզբնաղբյուրներին, հանգել է այն եզրակացության, որ հայերը Ղրիմում հաստատվել են ջենովացիներից եւ թաթարներից առաջ³⁹:

³⁵ Անդ, էջ 369-370:

³⁶ Պ. Թումանյան, Արթ, հ.1, Թիֆլիս, 1911, էջ 77:

³⁷ Տե՛ս Օ. Халпахчян, Архитектурный ансамбль Сурб Хач..., N 1, էջ 8-9:

³⁸ Տե՛ս Գ. Спасский, Старый Крым (из путевых записок о Крыме), 300ИД, т. IV, Одесса, 1858, էջ 89:

³⁹ Տե՛ս Փ. Брун, Черноморье, часть 2, Одесса, 1880, էջ 137:

Ս. Խաչ վանքի թվագրությունը հարցում կարեւոր է նաեւ Ղրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի դերը:

Բաբերդից գաղթած Նատերն իր ընտանիքով հաստատվել է Սուրխաթ քաղաքում, աշխատել Ս. Խաչ վանքի ձեռագրատանը, որտեղ թողել է 12 ձեռագիր, որոնք պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում: Նա դասավանդել է վանքի դպրոցում: Նատերն իր ձեռագիր հիշատակարանում գրում է հայտնի հոգեւոր առաջնորդ, ուսուցիչ Ավետիքի մասին, որը որոշ ժամանակ ոչ միայն ուսուցանել է, այլ նաեւ արտագրել ձեռագրեր: Գրիչը հայտնում է, որ 1346 թ. վերավորված Ավետիք Խոտաճարակը հեռացել է այստեղից⁴⁰: Նատերի վկայությունից ակնհայտ է, որ ուսուցիչ Ավետիքի գործունեությունն այդ ժամանակահատվածում կապված է եղել Ս. Խաչ վանքի հոգեւոր դպրոցի հետ⁴¹:

1994 թ. հնագիտական աշխատանքների երկրորդ փուլում հետազոտվել է ռուսական գրականության մեջ Ս. Գեւորգ անվամբ հայտնի հուշարձանը, որը հայկական աղբյուրներում կոչվել է Ս. Ստեփանոս⁴²:

Պեղումների միջոցով հողակույտերի միջից բացվեցին Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բազմախոտ հորինվածքով ավագ խորանը եւ հյուսիսային կողմի ավանդատունը, որը ավերված էր գանձագողերի կողմից: Բացվել են եկեղեցու պատերը 1.5 մ եւ արեւմտյան կողմում 3 մ բարձրությամբ: Եկեղեցու գլխավոր մուտքը արեւմտյան կողմում վերաշարված եւ սվաղված էր: Պեղումներով բացվել է նաեւ 2-րդ մուտքը՝ դարձյալ վերաշարված: 3-րդ մուտքը հարավային կողմում քայքայված եւ ավերված էր: Բացվել է նաեւ եկեղեցու անկանոն շարված հարթ սալաքարերով հատակը, ավագ խորանից 3.5 մ հեռավորության վրա շինության քառակող երկու խարիսխները: Դրանցից մեկի վրա կանգուն էր մնացել քարե միակտոր քառանիստ սյունը: Եկեղեցու ներսում բացվեց թափված քարերով վերաշարված անորոշ կառույց, որը հետագայում հավանաբար որպես ապաստան է ծառայել: Տեղում հայտնաբերվեցին ուշ շրջանի կավանոթների բեկորներ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին 8.4x8.6 մ քառակուսի սյունազարդ կառույց է, որի սյուներից երկուսը ազատ կանգնած են եղել, իսկ մյուս երկուսը՝ կամարով հարել ավագ խորանին: Եկեղեցին շարված է տեղա-

⁴⁰ «ԺԴ. դարի... հիշատակարաններ», էջ 348-349:

⁴¹ Տե՛ս Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 63. Յ. Կորխմաչյան, Армянская миниатюра Крыма (14-17вв.) Ереван, 1978, էջ 9. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 333:

⁴² Եկեղեցու պեղման աշխատանքները հովանավորել է Սիմֆերոպոլի բնակիչ, ժամանակին «Նաֆտասերվիս» ընկերության տնօրեն Սուրեն Գետրգի Ամիրխանյանը:

կան անկանոն քարերով, սակայն ճարտարապետական առանձին մանրամասներ՝ արտաքին աբսիդի շարվածքը, պատուհանների քիվերը, կամարի եւ ծածակի այլ քարերը մշակված կրաքարից են: Եկեղեցուն կից է մեկ այլ շինություն, որի ներսում բացվել է ջրհոր. վերջինս հիմք է տվել շատերին ենթադրել, թե այն ներքին բակ է, եւ ոչ գավիթ: Արեւմտյան կողմից եկեղեցուն կից են 7 շինություններ, որոնք ժամանակի սղություն պատճառով մեր կողմից բոլորովին չեն ուսումնասիրվել: Մ. Բժշկյանցը դրանք ներկայացնում է որպես վանախցեր: Եկեղեցու մասին որոշակիորեն վկայում է տեղում հայտնաբերված նյութերից ամենավաղ եւ արժեքավոր ոչ մեծ չափի խաչքարը, որի վրա փորագրված է 22. (1331 թ.): Սա փաստացի տեղեկություն է այն մասին, որ 1331 թ. եկեղեցին կանգուն է եղել:

Խաչքարի թեւաբացվածքներում կարգացվում է՝ ՏՐ ԱԾ ՅՍ ՔՍ
Տ(Է)Ր, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, Յ(ԻՍՈՒ)Ս, Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս

Խաչքարի ստորին եզրագոտում վրա՝ փորագրի՝
Ի ԹՎ(ԻՆ) 22. (780+551=1331)

Ամենայն հավանականությամբ թվագիրն ունեցել է նաեւ վերջին միավոր տառը, որը քարի՝ այդ հատվածի կոտրված լինելու արդյունքում կորստյան է մատնվել: Ներկա դրությամբ հստակ թվագրվում է Հայոց 22. (1331) թվականով, իսկ առավելագույն թ. (9) միավորի առկայության դեպքում կկրեր՝ 1340, այսինքն՝ Հայոց 22(Թ). (789+551=1340) թվականը: Բոլոր դեպքերում խաչքարը հարազատ է ԺԴ. դարի առաջին կեսին⁴³:

Հայտնի է, թե եկեղեցին երբ է խոնարհվել եւ ինչու էի վերականգնվել: Ի դեպ, տեղում հայտնաբերվել է նաեւ 1461 թ. խաչքար: Հակառակ դրան՝ Հայտնի է, որ Ս. Ստեփանոս եկեղեցուց քիչ հեռու գտնվող Ս. Խաչ վանքի շինությունները, ինչպես ցույց են տալիս պեղումների արդյունքները, դարեր շարունակ վերանորոգվել, որոշ դեպքերում նույնիսկ վերափոխվել են⁴⁴:

Ս. Խաչը մշտապես եղել է Ղրիմի հայությունից ուղղորդված կենտրոնում:

⁴³ Արձանագրության բացատրությունը՝ Արսեն Հարությունյանի: Ի դեպ, 1992-1994 թթ. պեղումներից հայտնաբերված քանդակագործ քարերը՝ թվով 18 նյութերը եւ սույն խաչքարը, հանձնվել են նախկինում «Старый Крым» թանգարանի գլխավոր ֆոնդապահ Լյուդմիլա Սերգենյանա Սուպրունին. ամբողջ նյութը գտնվում է թանգարանում, բացի մի քանի օրինակներից, որոնք տեղափոխվել են Երեւան՝ ներկայացվելու Հայաստանի պատմության թանգարանում հայկական գաղթաշախմատներին նվիրված ցուցահանդեսին: Հնագիտական այս հավաքածուն 2016 թ. վերադարձվելու է «Старый Крым» թանգարանին:

⁴⁴ Խորեն Ժ. վրդ. Ստեփանէ, նշվ. աշխ., էջ 6:

Այսպես՝ Ս. Խաչ վանքը անընդհատ վերականգնվել է, իսկ Ս. Ստեփանոսը՝ ոչ: Այս հանգամանքը, սակայն, չի կարող հաստատել Խ. Փորքեշյանի այն տեսակետը, որ Ս. Ստեփանոսը Ս. Խաչ վանքից առնվազն 3-4 դար առաջ է կառուցվել, այսինքն՝ Ժ.-ԺԱ. դդ.⁴⁵:

Վանական համալիրի հետ կապված կնճռոտ բոլոր հարցերը կարող են լուծվել միայն հնագետների եւ հմուտ ճարտարապետների համատեղ աշխատանքի արդյունքում: Մինչ այդ կարծում ենք, որ Ս. Ստեփանոսը Ս. Խաչ վանքին կից վանական համալիր՝ ճգնավորների մենաստան է եղել: Վերջինս ունեցել է եկեղեցի, սեղանատուն, խոհանոց, մթերանոց եւ այլ մանրամասներ, կառուցված է եղել անտառում՝ ճանապարհից հեռու:

Կրկին անդրադառնալով Ս. Խաչ վանքի պեղումներին՝ նշենք, որ 1992-1994 թթ. կատարվել է գիտական մեծածավալ աշխատանք. ողջ տարածքը մաքրվել է տարիների կուտակված շինարարական հողակույտերից, աղբից եւ փլատակներից: Բացվել են շինությունների եւ բակի միջով անցնող կավե խողովակներով ջրատար համակարգի անկրկնելի օրինակներ:

Սեղանատան ծածկի կամարները պահող 4-րդ սյան հայտնաբերված տեղը պարզեց, որ վերջինս իր նախնական ձեւով ուղղանկյուն սյունադարձ մեծ դահլիճ է եղել: Հնագիտական աշխատանքների, գավիթի հարավային եւ հյուսիսային պատերի վերանորոգման եւ դրան հաջորդող վերականգնման որոշ աշխատանքների շնորհիվ վանքը փրկվել է հետագա քայքայումից: Այժմ այն գործում է եւ վերադարձվել է Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն:

Ս. Խաչ վանքի տարածքում 1992-1994 թթ. կատարված հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված ԺԳ.-ԺԴ. դդ. խեցեղեն նյութերը, 1299/1300 թ. արծաթե դրամը, Ս. Նշան եկեղեցու արեւելյան վերնաճակատին տեղադրված խաչքարի՝ ժամանակին 1547-ով թվագրված, ապա 1349-ով վերաթվագրված արձանագրությունը⁴⁶, ինչպես նաեւ ձեռագիր հիշատակարանները նոր էջ են բացում վանքի կառուցման տարեթվի վերանայման համար:

⁴⁵ Խ. Ա. Փորքեշյան, Երբ է կատարվել հայերի մուսքը Ղրիմ, ՊԲՀ 2(17), Երեւան, 1962, էջ 115:

⁴⁶ Տե՛ս Т. Саргсян, М. Петросян, Крым: Монастырь Сурб Хач, Симферополь, 2008, էջ 35, 108:

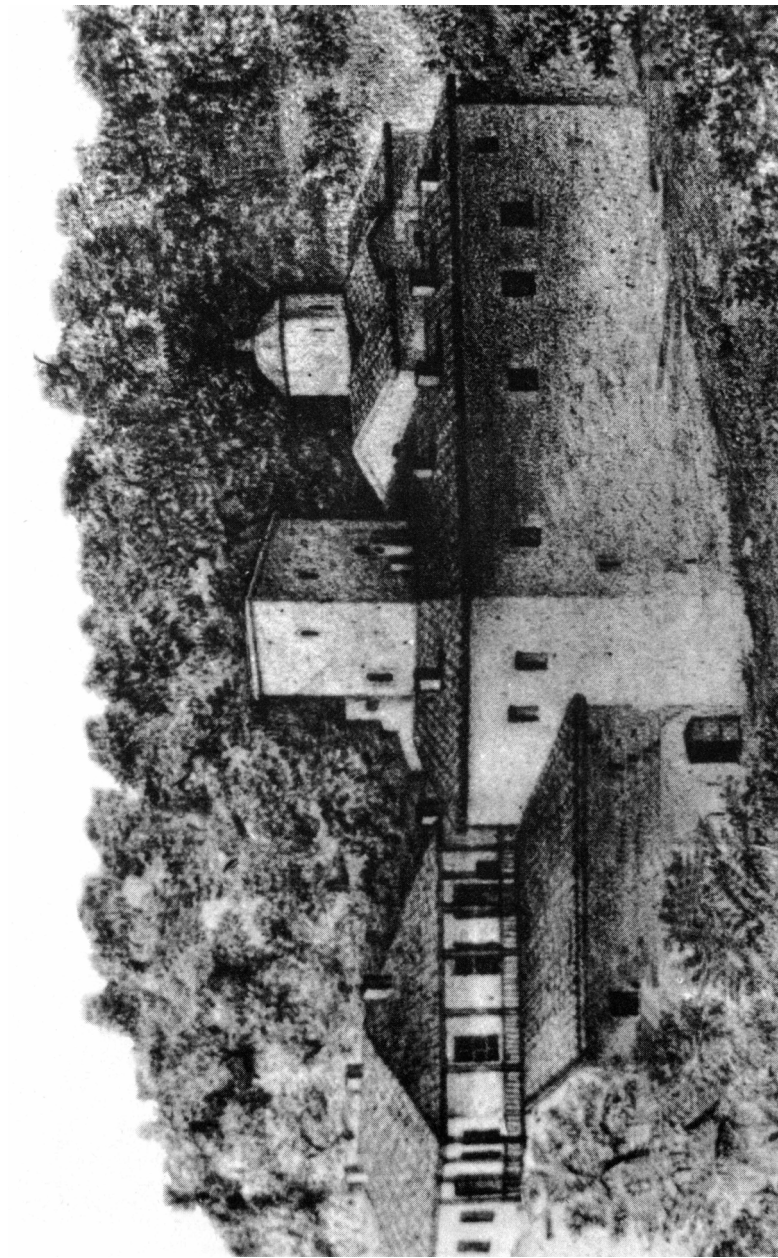
Այս ամենի հիման վրա հաստատվում է, որ Ս. Նշան եկեղեցու 1358 թ. արձանագրությունը ոչ թե արդեն գոյություն ունեցող վանքի կառուցման, այլ եկեղեցու գմբեթի վերակառուցման թվականն է:

Վերոնշյալ շինությունների հնագիտական ուսումնասիրությամբ բացահայտվել են ոչ միայն Ղրիմի տարածքում հայկական շինարարության եւ արհեստագործության ազգային ակունքները, այլ նաեւ տեղի մշակույթի, պալեոլոգյան վերածննդի գեղանկարչության՝ հայկական մանրանկարչության ու կիրառական արվեստի փոխներթափանցման արգասիք հանդիսացող Ղրիմյան հայկական մշակույթի ինքնատիպ ոճը⁴⁷:

РЕЗЮМЕ

Среди множества христианских памятников города Сурхат (ныне Старый Крым), датировемых серединой 13-го - началом 14-го вв., особо выделяется монастырь Сурб Хач, на лесистом склоне в 4 км к юго-западу. Раскопки крымских ученых, проведенные здесь в 1970-ых гг., были продолжены нами в 1992-1994 гг. Датировка трапезной - большого прямоугольного колонного зала (что подтверждается обнаружением базы четвертой колонны), приписываемого 17-18-ым вв., отнесена к 14-15 вв. На территории монастыря раскрыта уникальная система глиняных водопроводных труб. Обнаруженные здесь археологические материалы 13-14 вв. и колофоны рукописей подтверждают, что 1358 г. в надписи на церкви Св. Знамения является годом не постройки, а реконструкции существовавшей ранее церкви. Датировку подкрепляет хачкар 1331 г., обнаруженный частичными раскопками церкви Сурб Степанос в 3-х км южнее монастыря. До проведения здесь полноценных раскопок можно предположить, что Сурб Степанос был пустыней для отшельников при монастыре Сурб Хач. Исследование вышеуказанных памятников выявило не только армянские истоки строительства и ремесла на территории Крыма, но и влияние местной традиции - живописи ренессанса эпохи Палеологов на армянскую миниатюру и прикладное искусство, благодаря которому возник самобытный стиль крымско-армянской культуры.

⁴⁷ Տ՜իւ Է. Կորխմաչյան, Армянская минатюра Крыма (14-17вв.) Ереван, 1978:

Նկ. 1. Ս. Խաչ վանքը, 1885 թ. լուսանկար

Նկ. 2. Ս. Խաչ վանքի ընդհանուր տեսքը, 1928 թ.

Նկ. 3. Ս. Նշան եկեղեցու վերանորոգված գմբեթը, 1993 թ.

Նկ. 4. Ս. Նշան եկեղեցու վերանորոգված գմբեթը, 2008 թ.

Նկ. 5. Վանախցերի բակով անցնող ջրատար համակարգը

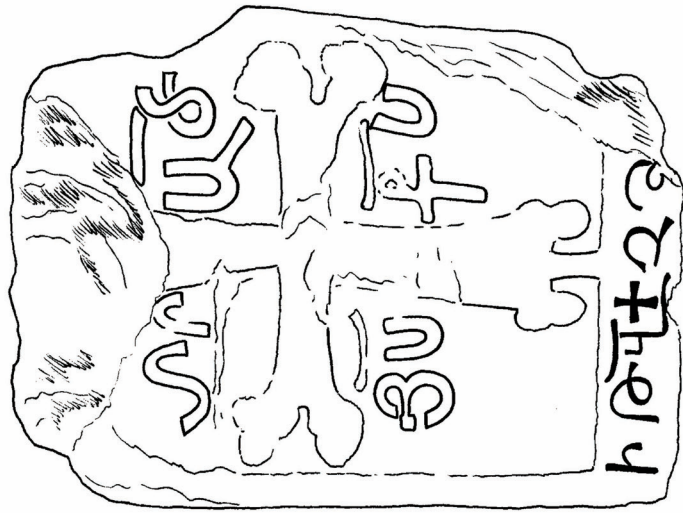
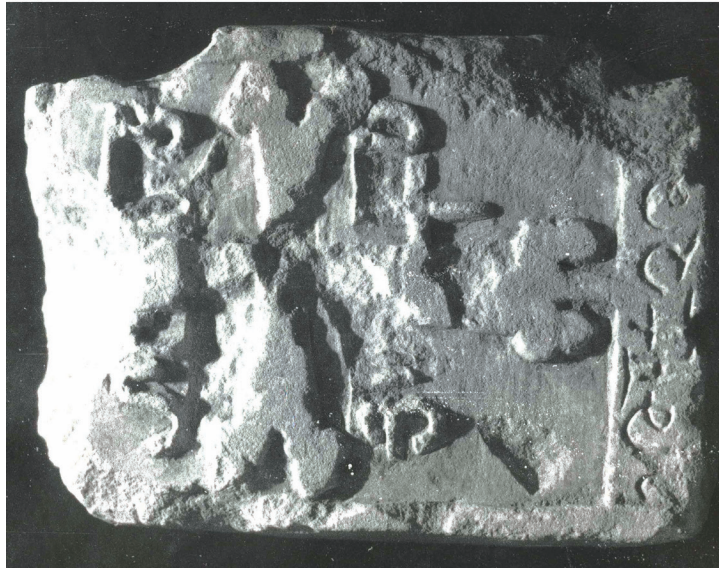
Նկ. 6. Տնտեսական սենյակում բացված քարե սյան խարիսխը և դրա կողքով անցնող կալիե ջրատար խողովակը

Նկ. 7. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պեղումների ընթացքը

Նկ. 8. Խաչքար 1557 թ. արձանագրությամբ, Ս. Խաչ վանք

Նկ. 9. Իսաքբար, Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, 1331 թ.

Նկ. 10. Էջը ի դժոխք, ք. Սուրխատ, 1365 թ., ձեռ. 4656, նկարիչ՝ Ավետիս, Նատերի որդի

SUMMARY

The Holy Cross monastery on a wooded hillside 4 km southwest of Surhat (currently Stary Krym) distinguishes among other Christian monuments of this city dating from the mid 13th - beginning of the 14th century. Excavations of Crimean scholars conducted here in the 1970s were continued by us during 1992-1994. The refectory - large rectangular columned hall (which is confirmed by finding the base of the fourth column) attributed to the 17-18th centuries, turned out to belong to the 14-15th centuries. At monastery was unclosed a unique system of clay water pipes. The 13-14th centuries archaeological finds and colophons of manuscripts confirm that the year 1358 from the inscription on the Holy Sign church was the date of its reconstruction and not erection. This dating is corroborated by a cross-stone of 1331 unearthed during partial excavations at St. Stephanos church, 3 km south of the monastery. Prior to full excavations we assume that St. Stephanos was a desert for hermits at Surb Khach Monastery. The study of the above mentioned sites revealed not only the Armenian origins of the construction technique and craft in the Crimea, but also the influence of local tradition - Renaissance painting of Palaeologus era on the Armenian miniature and applied arts, owing which the Crimean Armenian culture acquired its distinctive style.

